

## शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे यांच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रसारक : मा. प्राचार्य अभयकुमार साळुंखे

डॉ. पाटील बी. एम.

प्रभारी प्राचार्य, (सहयोगी प्राध्यापक)

संस्थामाता सुशिलादेवी साळुंखे महिला शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,  
तासगाव जि. सांगली

मा. प्राचार्य अभयकुमार साळुंखे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीवर बापूजींचा व श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. बापूजींच्या कार्याचा मागोवा घेतल्याशिवाय हा लेख पूर्ण होवू शकत नाही. अभयकुमार साळुंखे यांचे वडिल गोविंद ज्ञानोबा साळुंखे म्हणजेच बापूजीं यांचा जन्म ९ जून १९१९ साली सातारा जिल्ह्यातील पाटण तालुक्यातील रामापूर या गावात झाला. बापूजी सर्वसाधारणे एक वर्षाचे असताना त्यांचे मातृछत्र हरपले आणि प्राथमिक शाळेत इयत्ता ७ वीला असताना त्यांचे पितृछत्रही हरपल्यामुळे त्यांच्या जीवनाची सुरुवात खडतर झाली. पोरक्या झालेल्या बापूजींना इस्लामपूरच्या राम मंदिरात रहावे लागले. प्रभू रामचंद्रांच्या त्यागाचा संस्कार घेत बापूजींनी प्रसंगी वार लावून, उपाशीपोटी राहून आपले माध्यमिक शिक्षण पूर्ण केले. शिवाजी विद्यापीठाचे पहिले कुलगुरू डॉ. आप्पासाहेब पवार यांच्या छत्रछायेखाली त्यांनी महाविद्यालयीन शिक्षण पूर्ण केले.

प्रिन्स शिवाजी मराठा बोर्डिंगमधील बापूजींचे परममित्र श्री आर.डी. पाटील यांनी सर्वप्रथम गोविंदाला बापूजी या नावाने संबोधले तेव्हा पासून शैक्षणिक क्षेत्रात, लोकमानसात आणि संस्थेच्या गुरूदेव कार्यकर्त्यांमध्ये बापूजी हे नाव रूढ झाल्याचे दिसून येते. पुढे डॉ. आप्पासाहेब पवार यांच्या आज्ञेनुसार सोंडूर संस्थानाचा इतिहास लिहिण्यासाठी व राजगुरू म्हणून कार्य करताना त्यांनी १९४२ च्या स्वातंत्र्य संग्रामात व भूदान चळवळीत सहभाग, तदनंतर कर्मवीर आणणांच्या रयत शिक्षण संस्थेत शिक्षक व मुख्याध्यापक म्हणून रुकडी येथे त्यांनी मरीव कार्य केले. रयत शिक्षण संस्थेच्या सेवाकार्यातून मुक्त होऊन त्यांनी आपल्या उदात्त हेतूने नव्या जीवित कार्याचे नवे पर्व सुरू केले. आपली नवीन संस्था काढण्यासाठी मित्रांच्या सोबत दि. १९ ऑक्टोबर १९५४ साली कराड येथे कृष्णा नदीच्या काठावर मुरलीधरांच्या मंदिरात संस्था स्थापनेचा मनोदय निश्चय केला त्यानंतर तासगाव तालुक्यातील तुरची गावातील बैठकीमध्ये स्वामी रामानंद भारती यांनी संस्थेचे नाव श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था असे नाव देऊन शुभ आशिर्वाद दिला. बापूजींच्या आदर्श जीवनाचे व सुसंस्कृत मनाचे प्रतिबिंब संस्थेच्या "ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार" या ब्रीद वाक्यात दिसून येते. या ब्रीद वाक्याची पूर्तता करण्याची सुरुवात दि. ०६ जून १९५५ या तारखेला कोल्हापूर, तासगाव, चाफळ, तारळे, उंडाळे या पाच माध्यमिक शाळा व कराड येथे महिला अध्यापक विद्यालय तसेच कोल्हापूर व चाफळ येथे वसतीगृह अशी संस्कृतिक केंद्रे उदयास आली. यानंतर संस्थेची महाराष्ट्रातील १३ जिल्ह्यात संस्थेची ४०६ संस्कृतिक केंद्रे शिक्षण प्रसाराचे काम करीत आहेत. या सर्व संस्कृतिक केंद्रात बापूजींची स्वरचित प्रार्थना दैनंदिन परिपाठात मनोभावे गायली जाते. संस्थेची सांस्कृतिक केंद्रे ही दूर, दुर्गम, डोंगराळ, उपेक्षित खेडयापाडयातून, आदिवासी, कोकण, मराठवाडा याविभागात बहुजन समाजाला ज्ञान गंगा घोरोघरी या वाक्याची परिपूर्ती करतात. बापूजींच्या जीवनाचा सार चार शब्दात मर्यादित करणे अवघड असले तरी मा. कार्याध्यक्ष अभयकुमार साळुंखे या सर्व घटनाक्रमाचे प्रत्यक्ष साक्षीदार असल्याने त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर बापूजींचे चांगले संस्कार झाले आहेत.

महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक क्षेत्रात अभयकुमार साळुंखे यांनी स्वतःची अशी खास ओळख निर्माण केली आहे. त्यांच्या आतापर्यंतच्या जीवनप्रवासाचा अभ्यास केल्यास ज्यांना शिक्षणक्षेत्रात पाऊल ठेवावयाचे आहे त्यांना प्रेरणादायी ठरणार आहे. त्यांचा कौटुंबिक पार्वधुमीचा अभ्यास करताना त्यांचे वडिल श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे संकल्पक, संस्थापक व कार्याध्यक्ष शिक्षणमहर्षी परपूज्य गोविंद ज्ञानोजीराव साळुंखे म्हणजेच बापूजी साळुंखे व मातोश्री संस्थामाता सुशिलादेवी साळुंखे आहेत. अभयकुमार साळुंखे यांना तीन बहिणी व दोन भाऊ असा यांचा गोतावळा होता. सगळ्यात थोरले चिरंजीव म्हणून अभयकुमार साळुंखे असल्याने सर्वांचे प्रेम त्यांना मिळाले. अभयकुमार साळुंखे यांचा

जन्म १७ जानेवारी १९४४ साली बेळगावमधील होसूर येथे झाला. घरात त्यांना सर्व जण आवडीने बबन म्हणत. त्यांना आईचा सहवास जास्त लाभला याचे मुख्य कारण म्हणजे बापूजी सतत सामाजिक, शैक्षणिक प्रसाराच्या कार्यात कार्यमग्न असल्याने बाहेरच असावयाचे.

त्यांच्या शिक्षणाची सुरुवात ग्रामीण भागातील रूकडी गावातील प्राथमिक शाळेत झाली. त्यानंतर पंचाराजे हायस्कूल मध्ये प्रवेश घेतला पुढे संस्थेने उघडलेल्या पहिल्या पाच संस्कार केंद्रापैकी कोल्हापूर येथील बुधवार पेठेतील श्री छत्रपती शाहू हायस्कूलमध्ये प्रवेश घेतला येथेच त्यांना शिस्तीचे धडे मिळाले. या शिस्तीमुळेच साहेबांच्या व्यक्तिमत्त्वाला पैलू पडत गेले. महाविद्यालयीन शिक्षणाची सुरुवात प्रथम राजाराम कॉलेज मध्ये झाली पुढे बापूजींच्या सांगण्यावरून त्यांनी सायन्स शाखेत प्रवेश घेतला परंतु त्यांचे सायन्स शाखेत मध्ये मन न लागल्याने त्यांनी बापूजींची पूर्वपरवानगी काढून आर्ट्स शाखेत नव्यानेच स्थापित झालेल्या विवेकानंद कॉलेज मध्ये प्रवेश घेवून बी.ए. चे शिक्षण पूर्ण केले. या शिक्षणाच्या कालावधीत दोन वेळा जनरल सेक्रेटरी झाल्याने त्यांना नेतृत्वाची संधी प्राप्त झाली. जनरल सेक्रेटरी पदावर असताना त्यांनी केलेल्या भाषणाचे मा. कुलगुरू आप्पासाहेब पवार यांनी तोंडभरून कौतुक केल्याने बापूजींना अत्यानंद झाला. या क्षणा पासून संस्थेच्या नेतृत्वाची बीजे रूजली.

पदव्युत्तर शिक्षणासाठी शिवाजी विद्यापीठात प्रवेश घेऊन त्यांनी आपल्या आवडीच्या मराठी विषयातून एम. ए. पूर्ण केले. पदव्युत्तर शिक्षणाबरोबरच त्यांनी 'इच्छा माझी पुरी करा' व 'गुलाब बदाम राणी' इत्यादी नाटकांमधून आपल्या अभिनयाचे उत्तम सादरीकरण केले. मा. कुलगुरू आप्पासाहेब पवार यांनी त्यांचा अभिनय पाहून मा. अभयकुमार साळुंखे यांच्या पाठीवर शाब्दासकीची थाप दिली. कुलगुरूंच्या याच प्रेरणेमुळे मराठी विषयाचे आणि विद्यार्थी प्रिय प्राध्यापक म्हणून त्यांनी नावलौकिक मिळविला.

एम. ए. चे शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर १९७१ पासून संस्थेच्या राजे रामराव महाविद्यालयात प्राध्यापक म्हणून रूजू होण्यापूर्वी बापूजींनी त्यांना दिलेला उपदेश लाखमोलाचा वाटतो. तो आहे तसा नमूद करू इच्छितो, "संस्थेत आपण काम कसे करावे, आपली भूमिका काय असावी, प्रामाणिक सेवा आणि त्याग' या गोष्टींनी आपले आयुष्य कसे उन्नत बनवावे, विद्यार्थी आपले दैवत आहेत. पहिल्यांदा एक चांगला शिक्षक व्हा. आपल्या विषयाचा सखोल अभ्यास करा त्यामध्ये प्राविण्य मिळावा. विद्यार्थ्यांची मने जिंका, जिथे जाल तेथे मित्र जोडा, लोकांशी संवाद करा, समाजात मिसळा, लोकांच्या सुखदुःखाशी समरस व्हा. संस्थापकांचा मुलगा म्हणून कोणत्याही सवलतीची अपेक्षा करू नका" असे जवळ घेऊन समाजावून सांगितले. या तत्त्वज्ञानाच्या शिदोरीवर जत, कोल्हापूर, मिरज या ठिकाणी प्राध्यापकाची नुसती नोकरी न करता विद्यार्थीप्रिय प्राध्यापक म्हणून नावलौकिक मिळविला.

जून १९७० मध्ये एम.ए. ची पदवी संपादन केल्यानंतर संस्थेचे राजे राजाराम महाविद्यालय, जत येथे प्राध्यापक म्हणून शैक्षणिक अध्यापनाचे कार्य चालू केले. नोकरी मिळाल्यानंतर त्यांचे लग्न १५ मे १९७१ साली विवेकानंद महाविद्यालयाच्या पटागणांत संपन्न झाले. शैलजावहिनीचे शिक्षण एम.एस्सी. असल्याने त्यांनी प्राध्यापकाचे यशस्वी कार्य केल्यानंतर त्यांनी इचलकरंजी कन्या महाविद्यालयात प्राचार्य पदाची यशस्वी कार्यकिर्द पूर्ण केली. साहेबांच्या थोरल्या सुकन्या संस्थेच्या प्राचार्या सौ. शृंगारी गावडे या सध्या संस्थेच्या सेक्रेटरी पदावर यशस्वीरित्या कार्यरत आहेत. दुसरी कन्या श्रुती जोशी सध्या विवेकानंद महाविद्यालयात सहाय्यक प्राध्यापक म्हणून अध्यापनाचे कार्य करत आहेत. साहेबांच्या कुटुंबातील सर्वच सदस्य शिक्षण क्षेत्राची मनोभावे सेवा करीत असल्याचे सुंदर चित्र दिसून येते.

प्राध्यापक पदाच्या अनुभवानुसार त्यांनी प्राचार्य पदाची संस्थेच्या रितसर जाहिरातीनुसार दोनवेळा मुलाखती देवून सुध्दा त्यांची निवड झाली नाही परंतु तिसऱ्यावेळी आपली गुणवत्ता सिध्द केल्या नंतर सन १९७८ पासून मराठवाडयातील तुळजाभवानी महाविद्यालयाचा प्राचार्य पदाचा कार्यभार सक्षमपणे स्विकारला. स्थानिक लोकांच्या आणि मित्रांच्या सहकार्याने या महाविद्यालयाची शिस्तीची घडी चांगली बसविली त्यानंतर काकासाहेब चव्हाण महाविद्यालय, तळमावले येथे प्रशासकीय शिस्त, नाग टेकडीवरील हिरवाई निर्माण करण्यात त्यांनी मोलाचे योगदान दिले. प्राध्यापक व प्राचार्य म्हणून एकाच शाखेवर कार्य न करता संस्थेच्या विविध शाखांवर कार्य करून सर्व गुरूदेव कार्यकर्त्यांच्या समोर एक आदर्श

ठेवला. याचा दुसरा फायदा म्हणजे प्रत्येक विभागात प्राध्यापक वर्ग, ग्रामस्थ, शिक्षण व संस्थाप्रेमी व्यक्तित्वाचा जवळून परिचय झाला या सर्व लोकसमुहाचे आजपर्यंत साहेबांना संस्था कार्यात सहकार्य लाभत आहे.

संस्थेच्या विविध संस्कृतिक केंद्रातून प्राध्यापक व प्राचार्य म्हणून यशस्वी कार्य केल्यानंतर सन १९८५ साली संस्थेच्या अडचणीच्या काळात म्हणजे शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे हे आजारी अवस्थेत असताना सेक्रेटरी पदाची जबाबदारी त्यांना स्विकारावी लागली. आजीव सेवक समिती हा संस्थेचा मुख्य कणा आहे. संस्था चांगली चालवायाची असेल तर त्यागी, निस्पृह, कर्तबगार आणि प्रामाणिक माणसांची गरज असते. निष्ठावंत कार्यकर्तेच संस्था चालवू शकतात या तत्त्वज्ञानावर विश्वास असल्यामुळेच सचिव पदाच्या निवडी नंतर संस्थेतील आजीव-माजी आजीव सेवक, व्यवस्थापक मंडळातील सदस्य, सर्व गुरुदेव कार्यकर्ते, संस्थेचे हितचिंतक, शिक्षण तज्ञ, शिक्षण प्रेमी, शाखा परिसरातील समस्त नागरिक, राजकीय, सामाजिक, नामवंत व्यक्तींच्या मध्ये संस्थेबद्दल आदरभाव निर्माण करण्याचे कठिण कार्य त्यांनी हाती घेतले ते यशस्वी करून दाखविले. सेक्रेटरी पदाच्या १८ वर्षांच्या काळात त्यांनी संस्थेच्या शाखांचा विस्तार वाढविण्याचा प्रयत्न केला याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे १९८५ साली ३३० संस्कृतिक केंद्र वरून सध्याच्या ४०६ संस्कृतिक केंद्रे १३ जिल्ह्यात विद्याज्ञानाचे महान कार्य करत आहेत. यामध्ये नाविण्यपूर्ण गोष्ट म्हणजे संस्थेने व्यावसायिक दृष्टिकोन निर्माण केल्याने संस्थेची इंजिअरिंग कॉलेज, हॉटेल मॅनेजमेंट, औषधनिर्माण शास्त्र, नर्सिंग कॉलेज, इत्यादी पदविका व पदवीचे शिक्षण सुरू केले आहे.

संस्थेचे विद्यार्थी, प्राध्यापक, प्राचार्य, कार्याध्यक्ष अशी महत्त्वाची पद भूषविण्याचा मान त्यांना प्राप्त झाला. या महत्त्वाच्या पदा सोबतच जबाबदारी सुद्धा त्यांनी त्याच ताकदीने स्विकारलेली दिसून येते. सन २००३ पासून अभयकुमार साळुंखे कार्याध्यक्ष म्हणून कार्यरत आहेत. सन २०२० मध्ये त्यांनी वयाच्या ७५ व्या वर्षात पदार्पण केले आहे. अजून ही काम करण्याचा उत्साह कायम निर्झरासारखा वाहताना सतत दिसून येतो. संस्थेच्या कोणत्याही शाखेची माहिती त्यांना सखोल आहे. एखाद्या शाखेची निर्माण झालेली शैक्षणिक समस्या कशी सोडवावी याचा अनुभव पाठिशी असल्याने शाखा प्रमुखांना कार्य करताना कधीच भय वाटत नाही.

संस्थेतील गुरुदेव कार्यकर्त्यांच्या मनामध्ये साहेबांबद्दल एक आदरयुक्त भिती असल्याने साहेबांनी व्यक्त केलेल्या अपेक्षा व सांगितलेली कामे हे सर्व गुरुदेव कार्यकर्ते जबाबदारीने पार पाडतात. व्यक्तिगत पातळीवरसुद्धा प्रत्येक गुरुदेव कार्यकर्त्याला खत्री असते की, आपण साहेबाना भेटलो व आपली वस्तु: स्थिती सांगितली तर आपल्या संस्कृतिकेंद्राच्या समस्या साहेब सोडवितात हा विश्वास निर्माण करण्याचे कार्य साहेबांनी केले आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजेच संस्थाच आपले कुटुंब मानले आहे. त्यांची माया आणि मार्गदर्शन नेहमीच सर्व गुरुदेव कार्यकर्त्यांना लाभते हेच गुरुदेव कार्यकर्त्यांचे भाग्य आहे. गुरुदेवकार्यकर्त्यांची अचूक पारख करून त्यांच्या गुणांचा आणि शिक्षणाचा लाभ संस्थेच्या प्रगतीला मिळवून दिला. यामधून असे जाणवते की शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे यांचे महानिर्वाण झाल्यानेतर संस्थेतील सर्व गुरुदेव कार्यकर्ते आणि पदाधिकारी यांनी अभयकुमार साळुंखे यांच्यावर विश्वास दाखविला त्याचप्रमाणे साहेबांनी तो सार्थ करून दाखविला. संस्थेचे प्रशासक म्हणून कार्यकरताना कुटुंब प्रमुखाची भूमिका ते बजावत आहेत.

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे कार्य करताना छत्रपती शिवाजी महाराज, श्री स्वामी विवेकानंद, महात्मा गांधी, राजर्षी शाहू महाराज, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर आण्णा, डॉ. आप्पासाहेब पवार, धनंजय कीर, शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे ही कार्याध्यक्षांची श्रद्धास्थाने आहेत. या सर्वांच्या प्रेरणेतून, शुभाशिर्वादातून साहेबांना संस्थेची प्रगती करण्यास प्रेरणा मिळते. बापूजींनी असे सांगितले आहे की, निर्भय बाण्याचा आणि ताट कण्याचा शिक्षक मला हवा आहे. निर्भय शिक्षक निर्भय पिढी निर्माण करू शकतो. निर्भय शिक्षकच विवेकाचा गजर करू शकतो. विवेकवाद लोकशाहीचा पाया आहे. या तत्त्वज्ञानाचा पाठपुरावा सातत्याने साहेब करताना दिसतात.

थोडक्यात, लेखाचा आढावा घेतल्यानंतर असे लक्षात येते की साहेबांच्या व्यक्तिमत्त्वाची तयारी लहानपणापासून कौटुंबिक वातावरणातच झाली. संस्थेच्या स्थापनेपासून विद्यार्थी ते कार्याध्यक्ष पदापर्यंतचा प्रचंड अनुभव त्यांच्या पाठिशी असल्यानेच कोणात्याही कठिण प्रसंगातून विचार पूर्वक मार्ग काढतात. साहेबांच्या बाबत अनेक विचारवंतांनी आपल्या लेखातून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या अनेक पैलूवर प्रकाश

टाकण्याचा प्रयत्न केला. हे सर्व साहेबांच्या शैक्षणिक आणि सामाजिक द्रष्टेपणाची साक्ष देतात. भविष्यकाळातील समस्या त्यांना कितीतरी आधी दिसते कारण त्यांच्या अभ्यासात आणि योजना प्रक्रियेत जशी संस्थेतील सामान्य गुरुदेवकार्यकर्ता, प्रशासकीय वर्ग, विद्यार्थी, पालक, ग्रामस्थ ह्यांच्या परिस्थितीची जाण होती तशीच देशपातळीवर होत असलेले शैक्षणिक बदल समजावून घेऊन संस्थेच्या भविष्याचा आराखडा मांडण्याची त्यांची बौद्धिक आणि भावनिक शक्तीची मांडणी आदर्श होती. शिक्षणमहर्षी बापूजीचे विचार आणि शिक्षणाची ज्ञानगंगोत्री सर्वसामान्यांच्या घरोघरी पोहचविण्याच्या आनंदा बरोबरच त्यातील वेदनाही त्यांनी अनुभवलेल्या आहेत. वेदनाचे कधीही अवडंबर न करता त्यामधील आनंद गुरुदेव कार्यकर्त्यांना कसा मिळेल याचाच विचार त्यांनी सातत्याने केला. संस्थेची शैक्षणिक प्रगतीचा आलेख सातत्याने उंचाविण्यासाठी त्यांनी संस्था अंतर्गत विद्या समिती व परीक्षा विभागाची स्थापना केली. शिक्षणात येणारे नव विचार प्रवाह याला सामोरे जाण्यासाठी संस्थेतील गुरुदेव कार्यकर्ता सक्षम करण्यासाठी विद्या समिती मधील तज्ञांद्वारे मार्गदर्शनाचे कार्य सातत्याने चालू असते. याचे ताजे उदाहरण म्हणजे कोविड-१९ या रोगाच्या प्रसारामुळे शाळा बंद झाल्या यावर उपाय म्हणजे सध्या ऑनलाईन अध्यापनाचे कार्य चालू आहे. यासाठी संस्थेतील सर्व गुरुदेव कार्यकर्त्यांना विद्या समितीद्वारे प्रशिक्षण दिले गेले यामुळे शाळा बंद न ठेवता शिक्षणाचे कार्य चालूच आहे. सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे जिथे नवीनता आढळेल, अभिनव पर्याय आढळतील तिथे ते साहज्य करतात आणि स्वतः देखील नावीन्याचा सतत शोध घेत असतात. त्यांना ही जाणीव होती की विविधता आणि नावीन्य ह्यामुळे कोणताही कार्यक्रम प्रकाशमान होतो यावर त्यांचा दृढ विश्वास आहे. संस्थेच्या माध्यमातून शैक्षणिक कार्य व लोकशिक्षणाची चळवळ त्यांनी उभी केली. याची नोंद सामाजिक संस्थेने घेवून त्यांच्या कार्याचा गौरव केला त्यामध्ये कोल्हापूर महानगरपालिकेने करवीर भूषण, समाजभूषण, जीवन गौरव यशवंत पुरस्कार देवून सन्मानित केले आहे. मा.अभयकुमार साळुंखेसाहेब २०२० या सालामध्ये अमृत महोत्सवी वर्षात पदापुर्ण केले. संस्थेच्या गुरुदेव कार्यकर्त्यांमध्ये नवचैतन्य निर्माण झाले आहे. त्यांच्या कडून शिक्षणाचा अखंड प्रवाह चालत रहावा यासाठी त्यांना शतायुष्य लाभो ही ईश्वर चरणी प्रार्थना करतो.

\* \* \*

#### संदर्भ :

१. गजानन सूर्वे : डॉ. बापूजी साळुंखे व्यक्ति आणि कार्य, प्रकाशक- कार्याध्यक्ष, शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे पष्ट्यब्दपूर्ती समिती, कोल्हापूर, १९८१, पृष्ठ संख्या-३१८
२. गायकवाड नारायण (संपा) : विवेकदीप गौरवगाथा शिक्षणमहर्षी खंड १: स्मरण गाथा प्रकाशक: अभयकुमार साळुंखे, कोल्हापूर २०१९, पृष्ठ संख्या- ४००
३. गायकवाड नारायण (संपा) : विवेकदीप गौरवगाथा शिक्षणमहर्षी खंड २: स्मरण गाथा प्रकाशक: अभयकुमार साळुंखे, कोल्हापूर २०१९, पृष्ठ संख्या- २७१
४. शशिकांत पाटील., शंकर पाटील (संपा) : शिक्षणव्रती, प्राचार्य अभयकुमार साळुंखे, प्रकाशक- दै. प्रीतिसंगम व सा. स्वाभिमानए सन २०१५, पृष्ठ संख्या- ८८
५. शरद साळुंखे (संपा) : पत्रात भेटणारे बापूजी, प्रकाशक: अभयकुमार साळुंखे, कोल्हापूर २०१९, पृष्ठ संख्या- १८४०